



ABAYDIŇ USTAZI – QAMARADDİN HAZİRET

Serikbay KUSANOV*

АБАЙДЫҢ УСТАЗЫ – ҚАМАРАДДИН ХАЗІРЕТ

АҢДАТПА

Мақалада көрнекті қазақ ағартушысы әрі теолог-ғалым Айжарық Айтөлеуұлының (лақап аты – Қамараддин хазірет) Абай Құнанбайұлының шығармашылығына тигізген ықпалы зерттеледі.

Кілт Сөздер: Абай, Қамараддин хазірет, дін, құндылық, ілім, ағартушы, қазанама.

АБАЙ'ИН НОСАСИ – КАМАРАДДИН ХАЗРЕТ

ӨЗЕТ

Makalede Kazakların önde gelen eğitimcisi ve din âlimi Ayjarık Aytilevoğlu'nun (lakabı: Kamaraddin Hazret) Kazak milli şairi Abay Kunanbayoğlu'nun eserleri üzerinde etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abay, Kamaraddin Hazret, Din, Manevi Değerler, İlim, Eğitim, Vefatname.

A.Aytilevulı – İşki Bökey Ordasınıñ hanı Jäñgirdiñ ümit kütken şäkirtteriniñ biri bolatın. Bala kezinde Ordadağı jergilikti tatar moldasınan savat aşadı. Budan soñ, M-S.Babajanovtıñ derekterine qarağanda, Jäñgir 1826 jılı öziniñ kişi ulı Eskendirdi, Ayjarıqtı jäne birneşe qazaq balasın körşiles başqurt elindegi İsterlitamaq uvezine – el arasında İyşan atağimen belgili moldanıñ mektebine oquvğa jiberedi. Onda 8 jılday oqip, musulmanşa jüyeli bilim alğan Ayjarıq 1834 jılı Han Ordasına qaytıp oraladı. Elge kelgen soñ tuvıstarı onı üylendiredi. Biraq qalıñdıǵınıñ janına bir tünegen soñ, erteñine Ayjarıq qaytadan oquvın jalğastırıv üşin İyşanğa baradı. Ustazı oğan budan artıq bilim bere almaytının aytadı. Ayjarıq bolsa, bilimin jetildiriv maqsatimen Buharağa attanadı.

Buhara medreselerinde 15 jil oqip, islam ilimleri boyınşa tereñ bilim alğan Ayjarıq 1849 jılı Orınbor arqılı Ordağa qaytıp oralğanda, oğan tuvğan jerinde turaqtavğa ruhsat etilmeydi. Şenevnikter Ayjarıqqa: «Şetelde bilim alğandıqtan Ordada turuvğa bolmaydı, bir jil Orınborda bolasıñ, sosın Buharağa ketesiñ» dep buyıradı [1,23]. Qamaraddin hazirettiñ ömirbayanın onıñ tağı bir talanttı şäkirti Säduvahas Şormanovtıñ ustazı dünyeden ötken jıldarı gazet betinde jariyyalağan qazanama-munaqiybi tolıqtıra tüskendey. Eki maqala derekteriniñ azdağan ayırmaşılıqtarına qaramastan, Ayjarıqtıñ Jäñgir han Ordasında tärbiyelenip, odan äri İsterlitamaqta, keyin uzaq jil Buharada oqıǵandıǵı naqtı bayandaladı:

«Mäzkür marqum Kişi jüz taypası Alşın böliminiñ general-mayor Jiyhanger han Şıñǵışanov huzırında Jomart degen bir dävletli adamnıñ uǵlı eken. Marqum jas küنین oquvğa ıqlaslı bolıp, mal baǵuvğa qanşa salsa da moyındamayınşa, el arasındağı mollalardan oqip, olarnıñ oquvın bitirip, 19 jasında İsterlitamaq degen şaharğa 8 jil oqip, 27 jasında elge qaytıp barıp, Şıñǵışanov qolında birneşe ay molda bolıp turğan soñ, mäzkür Şıñǵışanov danışpan adam eken, marqumnıñ ǵılımğa ıqlasın häm zehinliligin añlap, qanşa aqşa berip,

* M. O. Avezov Institute of Literature and arts, Almaty, Kazakhstan, kosan_1964@mail.ru.

Buhara-iy şäriyfke musılman ğılımnı hatım qılğanşa / bitirgenşe / oquvğa jiberedi. Ol kisi Buhara-iy Şäriyfte 12 jil ğılımnı bek jaqsı hatım etip bolğaş här kimderge mäşhür bolıp, hatta /sonday-aq/ Buhara-iy Şäriyfte özine şäkirtler de jıyıla başlasa da, öz halqına payda keltirmek üşin öz eline qayıtıp kelse, Şıñğışhanov opat bolğan eken. Ol kisi joq bolğan soñ onda turğısı kelmey, jāne Buharağa barıp birneşe jil turıp, 1852 jılında Sibir tarapına, Aqmola şaharına qayıtıp kelgen» [2]. Bula arada «Şıñğışhanov» dep otırğanı – Jäñgir han. Bökey Ordasınıñ hanı birqatar resmıy qujattarda öziniñ teginiñ soñına «Şıñğışhan» laqabın tirkep jazıp jürgeni mälim. Hannıñ Orınbor murağatında saqtalğan «formular tiziminde» de solay körsetken. «Şıñğışhan» laqabın onıñ kişi ulı general Ğubaydolla Jäñgirhanov ta iyelengen.

S. Babajanovtıñ jazuvınşa, Ayjarıqtıñ Ordadan ketüvin Orınbor äkimderi qalağan. Säduvahastıñ deregi de senimdi. Öytkeni, qalay degenmen, bolaşaq ağırtuvşı Buharadan oralğanda Jäñgir hannıñ baqıylıq bolğanı aydan anıq. Sol tusta ağılsın, türük elderimen qarım-qatnas jasay bastağan Buhara elinde köp jilın ötkizgen oqımstı qazaqtıñ Ordağa oraluvı orıs şenevnikterine tipten unamaydı. Jäñgir hannıñ közi tiri bolsa, özi balapanday bavlığan şäkirtin elden alastatıp qoymas ta edi. Bizdiñ oyımızşa Arqağa – Aqmola öñirine kelgende Ayjarıq «Men Orınbor ulıqtarınan quvğın körüp, jer avıp keldim» dep aytpay, Säduvahas sekildi jaqın şäkirtteriniñ özine «Ordadan Jäñgir han öliminen soñ kettim» devi äbden mümkin. Jäñgir hannıñ jumbaq ölimi de Ayjarıqtıñ qavipti aymaqtan bas savğalap, alıs Arqanı birjola meken etuvine sebepker bolğan şığar...

Onıñ üstine orıs biyligimen qoyın-qoltıq qızmet isteytin keñse şenevnigi, polkovnik Turlıbek Köşenovke sır bildirüvge de saqtıq jasağan sıyaqtı. Säduvahas Musalınıñ qazanamasında ustaz ömiriniñ bul kezeñi naqpa-naq körsetilgen:

«Anda* bir jil turıp, andan polkovnik Turlıbek Köşenovtıñ avlında turıp 11 jil balalar oqıtıp, köp adamları paydalandırıp (ağırtıp. – S.Q.) turğanı joğarğı ulıqtarğa jetip, Omskidegi Kadetskiyy korpusta oqıyturğan qazaq balaların oqıtuvğa şaqıruvı boyınşa Omskige barıp, anda 63 jılında muftiy haziretlerine barıp emtiyhan ustap, imamatlıq vä muvdärrislikke ruhsat alıp, keler jılı 3 jil Kadetskiyy korpustağı balaları oqıtıp turğan. Andan soñ Omskiyde oqıyturğan musılman balaları az bolğan soñ 1867 jılında Bayanavılğa köşip kelip, mäsjidke iymam bolıp neşe jılday qazaq balaların oqıtıp, aqır ğumırına şaqılı Bayanda turıp, köp adamdardı paydalanuvına (ağaruvına) sebep boldı» [2].

Keybir qazaq ğalımdarınıñ jazuvınşa, Qamaraddin haziret Arqadağı ömiriniñ alğaşqı jıldarında Semey öñirinde bolıp, aqın Abayğa da din men ğılım sabaqtarın üyretüvi mümkin. Bul tuvralı abaytanuvşı professor Tursın Jurtbay («Ayqın» gazetı, №121, 2008) men jurnalıst-ğalımnı Maqsat Täj-Murat («Astana» jurnalı, №2, 2010) baspasözde jariyalanğan maqalalarında jazadı. Ökiniştisi sol, alğaşqı avtordıñ maqalasında Qamaraddin laqabı Kamalatdin türinde qate berilgen jāne onıñ «Şahabuddin Marjaniydiñ medresesin bitirgen alğaşqı şäkirt» boluvı da şındıqqa janaspaytın aqpar. Atalğan maqaladağı mälimetke silteme jasağan M.Täjmuratıñ da pikirlerine kelisüv qıyın. Sebebi, Qamaraddin mollanıñ Marjaniyden 11 jas ölkendigi bar jāne ol tatar ğulamasınan burın Buhara şeyhtarınıñ aldın körüp, Pirge qol bergen äri joğarıdağıday qurmetti ataqqı iye bolğan birden bir qazaq.

Rasında jañağıday pikir jazuvşı ğalımdar Ayjarıq Aytilevulınıñ 1807 jılı, al Şihabuddin Marjaniydiñ 1818 jılı dünüyege kelgendigin esepke almağan sıyaqtı. Tatar tariyhşısı Ğabelbariy Battaldıñ mına derekteri de sonıñ дәleli: «Ş.Märjaniy Boharaga 1838 elniñ 12 dekabrende bargan. 1849 elda iysä, şaktıy möhiym kul'yazma kitaplar häm bukça-bukça ğıyl'mıy yazmalar belän töyanep, Kazanga kaytkan» [3,107]. Bul mälimetti belgili din qayratkeri R.Fahredden de rastaydı [4,177]. Al, Ayjarıq Aytilevulı, yakiy, Qamaraddin damolla-haziret Buharağa oquv üşin 1834 jılı attanğan bolatın. Ayırmaşılığı, qazandıq şäkirt

«Kökeltaşa» 12 jılday oqısa, Ayjarıq Buharğa eki mārte barıp, bas ayağı – 15, key derekte – 18 jıl şarğıy ğılım köziniñ közesin tüp-tügelinen sarqıp qaytqan.

Aqın ömirbayanın özgelerden ğori jaqsıraq biletin M.Ävezovtıñ mälimetine qarağanda «Abay on jasqa kelgende äkesi Semey qalasına äkelip oquvğa bergen, budan burın qırda oqıdı ma joq pa? Ol tuvralı habar joq. Semeyde alğaşqı bergen moldası Ğabduljappar degen tatar iymamı. Artınan budan şıǵarıp, Ahmet Rıza degen iymamğa tapsırǵan. Bu da tatar iymamı. Ekevi de meşitte iymamdıq qılıp, sol meşitteriniñ janında medreseleri bolǵan» [5,115]. Al Abay ömiri jayında alğaş qalam terbevsilerdiñ biri, Alaş qayratkeri Ä.Bökeyhanov bolsa, «Abay on-on eki jastar aralıǵında qazaq dalasında jürip hat tanıdı. Al on eki jasında Semeydegi Ahmet Rıza moldanıñ medresesine tüsedı. Abay on dört jasında sonda jürip üş ay orıs mektebinen dāris aladı. Osı dört jıldıq medresedeği jāne üş aylıq orıs mektebindeği dārispen Abaydıñ mekteptik oquvı ayaqtaladı» [6,71-72]. – dep jazdı. Bilay qarağanda joǵarıda keltirilgen eki zerttevsiniñ mälimetterinde elevli ayırmaşılıq joq sıyaqtı. Degenmen, Äliyhannıñ dereğine süyensek, Abay musulmandıq älippesin el işinde – Qırdağı oqıǵan moldalardıñ birinen alǵanday körinedi. Sebebi, oquvı tereñ – arab, parsı tilderiniñ grammatikasına qosa, şariyǵat ilimin qavzaytın 12 pāndı jāne Şıǵıs klassikalıq ädebiyetin oqıtatın medresede bilim aluv üşin talapker aldımın, kem degende avıl mektebinen, ne bolmasa, jeke moldadan savat aşıp, «til sindiruvı» qajet. Demek, jas Abay aǵa sultan Qunanbay öz janında ustaǵan noǵay-tatar moldalarınıñ birinen «äptiyekti» tavısıp barıp, Semeydegi medresege attanuvı şübāsiz. Biraq Abay medresede 3 jıl oqıǵanı öz aldına, öz betinşe köp oqip izdengenniñ özinde munşama ilim-bilim iyesi bolıp şıǵuvı neǵaybıl edi.

Ädette, islam şariyǵatı, arab-parsı tilderiniñ grammatiykası, Quran tafsiri, äbjat ilimi, tassavıf (sopılıq tariyqat), t.b. pānderdi iygerüv üşin Qazan, Taşkent, Buhara sekildi şaharlardağı medreselerde şäkirtter 9-12 jılday oqıytını belgili. Osıǵan oray, Abaydıñ mezzilmezgilimen medreseden bölek el arasındağı oqımıstı damolla, iyşan, haziretterdiñ birinen jeke dāris tıñdap, jetkilikti sabaq aluvı iqtıymal. 14-15 jasında medreseden bosañan Abayday talapker jastıñ el isterimen ğana aynalısqı, oquvsız qarap jatqanı da iylanımğa könbeydi. Älbette, bul rette oyımızğa tağı da Arqadağı köptegen intalı jastıñ kökirek közin aşqan, 1863 jılǵa deyin Aqmola uvezinde, 1867 jıldan bastap Bayanavıl öñirinde, jıyın-terini – 35 jıl ustazdıq etken Qamaraddin haziret eriksiz eske tüsedı. Ras, Ayjarıq taza ädebiyettiñ emes, diniy-aǵartuvşılıq aǵımınıñ ökili, äytse de onıñ qazaq ruvhaniyatınıñ jañaşıl buvının tärbiyelevge qosqan eren eñbegin aytpay ketüv – ädildikke jatpas edi.

Abay ömirbayanınıñ şäkirt kezeñinde Qamaraddin esimdi molda ne hazirettiñ esimi uşıraspaydı. Tek XX ğasır basında Semeydegi Kamaliy attı kisiniñ medresesinde jas Muhtardıñ oqıǵanı tuvralı derekti jazuvşınıñ öz ömirbayanınan oquvğa baladı. Onıñ esesine, Abaydıñ 20 jastağı kezinde Ayjarıq Ombıda iymam äri kadet oqıtuvsısı qızmetinde turǵan mezzilde kezdesüvi qıysınǵa keledi. Abaydıñ 1866 jılı Ombı kadet korpusında oqip jürgen inisi Halıyolla Qunanbayulına jazǵan üşbu hatındağı sözderi eki ziyalıñ bir-birin biletindigin jāne erekşe qadir tutatındığın añǵartsa kerek. Osındağı: «Sizden bizge hat jazǵan Qamaraddin mollağa köpten-köp sälem degeysiz. Hār bir sizge dinqarındası turǵısınan qılǵan jaqsılıqtarı Allataǵaladan qaytsın, özine hat jazuvğa vaqt tar boldı» [7,171], – dep keletin Abay lebizinen biraz jayttıñ bası aşıladı. Hat mazmunına qarağanda, hazirettiñ jas Abay men aqınıñ Ombıda oqip jatqan inisi Halıyollağa ustazdıq jol körsetip, jaǵdayǵa qaray janaşılıq tanıtqandıǵı, tipti, özara hat-habar alısqı turǵandıǵı da bayqaladı. Bul kezde Abaydıñ jası 21-ge, Halıyollanıñ 17-ge jaña tolǵan jasöspirim ekendigin eskersek, aǵayındı şäkirtterdiñ Qamaraddin damolladan üyrener ülgı-önegesı de, alar taǵlım-tärbiyesi de az bolmasqa kerek.

Ötken ğasırdıñ 30-jıldarında Sankt-Peterburg qalasındağı Şıǵıstanuv institutınıñ Berezin qorında saqtalǵan bul hattı tapqan akademik Ä.Marǵulan bolatın. Äytse de hattağı mälimetter äli küñge jöndep tekserilip, zerttelgen emes. Biz 2012 jılı öz tarapımızdan

izdenister jürgizüv barısında atalğan qordağı materiyalardı qayta süzip şığıp, onda saqtalğan Qamaraddin haziretke qatıstı özge eki hattı tavıp, köşirmesin aldıq. Onıñ biri Şoqannıñ ustazı N.F.Kostiletskiyyge jazılğan bolıp şıqtı.

Kadet korpusında üş jıldan asa vaqıt islam dini men tariyhınan jäne N.F.Kostiletskiyyen birlesip şağatay tilinen dāris oqığan haziret Qunanbaydıñ darındı uldarın qajetti kitaptarmen de qamtamasız etip otırğan desek, qatelespeymiz. Oндаy dūniyelerdiñ arasında Evropa men Şıǵıstıñ klassikalıq ādebiyeti de, islam-şariyāt qaǵıydaları men jaratılıs zañdarın tüpten qozǵaytın talay qundı kitaptar bolğan da şıǵar. Keyinirek Abay tolǵağan islamiy-iymaniý pālsapalıq oy oramdarı men ğaqliyat sözderi de «aspannan salbırıp tūspegen», osınday oqımıstı hām tuvraşıl haziret kökirek közin aşqan, oqır kitabın, jürer jolın meñzegen ustaz mektebiniñ nātiyesi dev lāzim.

Bir jaǵınan, Ayjarıq Aytilevulı keyingi Batis jäne Şıǵıs Alaşordanıñ arasın jalǵastırğan altın köpir siyyaqtı. Bökeylikte Jāñgir mektebinen tālim körip, Orınbor kadet uçılışçesinde bilim alğan M-S.Babajanov pen Ombıdaǵı Şoqannıñ özara tanıs boluvı, Ayjarıq damollanıñ Haliyolla men onıñ Jiydebaydaǵı aǵası Abayǵa ustazdıq etüvi, Navan, Şäymerden, Māşhūr, Säduvahas, Aqan seri, t.b. köptegen qazaqtıñ belgili tulǵalarınıñ şıǵarmaşılıq ğumırbayanı osınday oyǵa eriksiz jeteleydi.

Ayjarıq Aytilevulı dūniyeden ötkende Säduvahas Musalı jazǵan qazanama-maqalada ulıq ustazdıñ asa körkem minezi men el üşin siñirgen iygi isteri jayında tebarene jazǵan. «Ötken 1888 jılında sentyabr’ ayında molla Qamaraddin hazireti 81 jasında Bayanavla atırabında opat bolıp, Bayanavla qalasınıñ künşıǵıs jaǵında bir şaqırımday jerde musulman qabirleri işinde dāfin bolındı. Bu küngeşe qazaq halqı işinde munday adam az bolsa kerek», – dep bastalğan qazanama soñındaǵı mına pikirler Qamaraddin hazirettiñ naǵız taquva, jurt joqsısı, tereñ bilim men kisilik iyesi ekendigin ayǵaqtaydı:

«Bu marqumınıñ minezi sonday edi: naşar, dāvleti joq adamdardan haqı almaq tūgili, oqıǵanı üşin bālkim, özinen tamaq berip oqıtatuǵın edi. Jäne halıq işinde arazlıq bolsa, nasiyhat aytıp tavlastırar edi. Jäne eki-üş künlik jerde öziniñ biletuǵın adamlarında avruv yakiy qayǵılı kisiler bolsa, sonşa qart bolsa da erinbey barıp, köñilin avlar edi. Biyler bitire almaytuǵın ülken isler ol kisiniñ nasiyhat qıluví iylan tatuvşılıq /jönimen/ bitip qalatuǵın edi. Köp adamlarǵa zarı ölse kerek. Qazaq halqı bir artıq adamınan ayrıldı» [2].

Māşhürdiñ Qulmuhammed usta opatına baylanıstı mūnaqiyb-qazanamasında ustaz esimi taǵı da ülken iltiyatpen eske alınadı:

«Bizdiñ qazaq jurtında, onıñ işinde Süyindik ortasında ekse bitpeytin, quvsa jetpeytin eki-üş kisi bar edi. Biri – Şormanuǵlı Musa marqum edi, biri – Qamaraddin haziret kāziytkе jazılğan, biri – Qulmuhammed usta Janǵozı işinde köpşil, darhan edi. Din isin izlegen, şariyātqa muhtaj bolğan haziretten barıp, köñili davalanıp qaytuvşısı edi. Bolıstan zorlıq körgen, orıstan qorlıq körgen ğaqıl suray Musa mırzaǵa barıp köñili davalap, janǵa saya tavıp qaytuvşısı edi. Bir nārsesi sınǵan, bir nārsesi būlingen qaydan bolsa da izlep Qulekeñe barıp, isin bitirip, köñilin tındırıp qaytuvşısı edi. Jurt yaqsısı ketti, ğaqıl surar er qalmadı, bas panalar jer qalmadı. Böltirik bolıs, bōdene biylerdiñ tusında savısqañsa aǵaş basına qonǵanday zaman boldı...» [8].

Aqın maqalasınıñ mazmunınan sol tustaǵı otarşılıq qamıtın kiyip, Resey ūkimetiniñ türli zañ-şarǵılarınan, şenevnikter men jergilikti bolıs, biy, avılnaylardıñ ozбір qılıqtarınan zābir körgen qazaq eliniñ tıǵırıqqa tirelgen qıyın taǵdırın qapısız tanıymız. Ökiniştisi, bir zamanda tılsım bilimi men tereñ aqılı, şariyātqa şeberligi men adamdıq tabiyǵatı Muhammed-Salıq, Māşhūr Jūsip, Säduvahas mırza sıyaqtı talay oqıǵan qazaqqa oy salǵan Qamaraddin haziret tuvralı eşbir oquvlıqta ne ğılımiy eñbekterde jazılmağan. Şınında da Ayjarıq Aytilevulı (Qamaraddin haziret) ötken XIX ğasırdıǵı qazaq dalasında ilim men

bilimniñ şamşırağı bolıp qana qoymay, tuvğan jurtınıñ topırağına izgilik pen kisiliktiñ asıl urıǵın sepken alǵaşqı aǵartuvşılardıñ biri boldı. Qamaraddin hazirettiñ mektebi alǵaş 1852 jılı Aqmolada – bügingi Astana qalasında aşılıp, sol arada sandaǵan qazaq balaları 11 jıl boyı eski men jañanıñ parqın ayırarlıq sapalı bilim nârimen suvsındadı. Ombıdaǵı Kadetter korpusın aytpaǵanda Bayanavılda şiyrek ğasırǵa juvıq medresede şäkirt tärbiyelep, qazaq ruvınıñ oyanuvına ölşevsiz üles qostı. Sol bir ğana Bayanavıl avdanınıñ töñireginen «25 akademik şıqqanın» maqtan etuvşilerdiñ barlıǵı birdey Ayjarıq damollanıñ esimin estidi me eken? Tek qana Arqadaǵı Turlıbek, İbray, Qoñırqulja, Musa, Qunanbay sındı asa bedeldi ävletterdiñ aynalasında köptegen darındı jastıñ aǵarıp, keleşek jurt paydasına qızmet etuvine sebepker bolǵanın bilemez be? Äzirge bul baǵıttaǵı oy-pikirlerimizdi keler künniñ enşisine qaldıra turamız.

Tüyindey aytqanda, Abayday ult kösemine tuvra jol körsetip, Mäşhür Jüsip, Säduvahas, Aqan seri, Navan, Şaymerden sındı Alaş uldarı bastaǵan ondaǵan sahara sañlaqtarınıñ kökirek közin aşqan Qamaraddin hazirettey passiyonar tulǵanıñ qazaq tariyhı törinen oyıp orın alatın mezgili jetken sekildi.

ÄDEBIYETTER

Qazaqtıñ qazaq tuvralı jazbaları. / Babajanov S. Etnografiyalıq maqalalar. – A., Qazaqstan, 1993. – 110 b.

Şormanov S. Mulla Kamaruddin Biy Jumartov. // Dala välayatınıñ gazetı, 1889, № 9.

Battalov G.A. Kazan törkiyläre. Tariyhiy yazmalar. – Kazan: tatar. kit. Näşr., 1996. – 273 b.

Fahreddin R. Bolgar vä Kazan törekläre. – Kazan: Tatar kit. Näşr., 1993. – 287 b.

Ävezov M. Abaydıñ tuvısı men ömiri. // Abaydı bilmek parız oyılı jasqa (İbrahim Qunanbayulınıñ ğumırnaması). Oquv quralı. – A., «Sanat», 1997. – 347 b.

Bökeyhanov Ä. Abay (İbrahim) Qunanbayulı. // «Qazaq» gazetı. – A., «Qazaq entsklopediyyası» Bas redaksiyası, 1998. – 574 b.

Abaydıñ inisi Haliullağa jazǵan hatı. // Abay. Şıǵarmaları. 2-tom. – A., Jazuvşı, 1986. – 287 b.

Yusufbek Köpeyuǵlı. Munaqib Qulmuhammed usta. // Dala välayatınıñ gazetı, 1889, №28.